

Orosz külpolitikai diskurzusok a posztszovjet időszakban

A tanulmány célja annak bemutatása és vizsgálata, hogy a külső – a geopolitikai környezet alakulása – és belső – a társadalmi viszonyok alakulása – tényezők hatására miként változott az orosz külpolitikai gondolkodás a Szovjetunió felbomlását követő tíz évben. A dolgozat nem vállalkozik a konkrét külpolitikai döntések részletes elemzésére, ehelyett azokat a narratívákat, diskurzusokat és kommunikációs paneleket ismerteti, melyek segítségével az orosz politikai elit meghatározta az ország helyét és szerepét az új világrendben. Az első fejezet Oroszország átalakult geopolitikai környezetét és helyzetét mutatja be, kitérve többek között a szuperhatalmi státusz elvesztésére, a határon túli orosz kisebbségek geopolitikai szerepére, valamint a Moszkva ellenőrzése alatt álló terület beszükülésének stratégiai következményeire. A második fejezet az Andrei Kozyrev által képviselt „nyugatos” külpolitikai diskurzust elemzi, a gazdasági struktúra radikális átalakítására irányuló kísérlet társadalmi hatásaival összefüggésben. A harmadik rész az 1993-tól kibontakozó, majd Yevgeny Primakov által tematizált „realista” diskurzust vizsgálja, amely Oroszország szerepét olyan geopolitikai dogmák mentén értelmezte át, mint a zéró-összegű játszma, a befolyási övezet és az erőegyensúly. A szerző konklúziója szerint az orosz külpolitikai gondolkodás evolúciója annak példázata, hogy a Szovjetunió felbomlását követően a „történelem végét” predesztináló tézisek elhamarkodottnak, és túlon túl idealistának bizonyultak.

(Oroszország átalakult geopolitikai környezete a Szovjetunió felbomlása után) A Szovjetunió 1991-es felbomlása radikálisan átformálta Oroszország helyét, szerepét és státuszát a globális geopolitikai térben. A balti államok kiválásával megkezdődő, majd az ukrán függetlenségi népszavazás által megpecsételt folyamat eredményeként a Szovjetunió belüli, adminisztratív funkciót betöltő határok a nemzetközi jog által elismert politikai határokká, a tagköztársaságok (hivatalosan) egymástól független, szuverén államokká alakultak. Földrajzi kiterjedése és politikai-gazdasági jelentősége okán a birodalom elsődleges utódává az Orosz Föderáció vált: a Szovjetunió lakosságának fele, területének háromnegyede, gazdasági potenciáljának több mint fele, haderejének négyötöde került az orosz állam fennhatósága alá.² Ebből adódóan a centrum és periféria közötti aszimmetrikus függőségi viszonyrendszer – a Független Államok Közössége laza intézményi keretében – továbbra is fennmaradt, mértéke azonban a posztszovjet köz-társaságok egyéni politikai és gazdasági helyzete függvényében változó volt. Az orosz érdekeknek látszólag kedvező hatalmi egyenlőtlenség továbbélése alapján azonban hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a szovjet birodalom szétesése nem jelentett súlyos csapást Moszkva számára. Vlagyimir Putyin tizennégy évvel később „a század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának” nevezte a szovjet összeomlást³, az elnök kijelentése pedig – orosz szempontból legalábbis – érthető annak fényében, hogy Moszkva az átalakult és zűrzavaros geopolitikai környezetben milyen kihívásokkal volt kénytelen szembenézni. Ezek közül, jelentőségük okán az alábbi öt érdemel kiemelt figyelmet:

(1) Oroszország kelet-közép-európai befolyási övezetét már a Szovjetunió megszűnése előtt elvesztette, a korábbi csatlós államok pedig – a három balti országgal kiegészülve – rövidesen jelezték csatlakozási szándékukat a NATO-hoz és az Európai Unióhoz.

Amellett tehát, hogy Moszkva kénytelen volt lemondani a hidegháború alatt „ütközőzónaként” funkcionáló terület feletti közvetett ellenőrzésről, több mint valószínűvé vált, hogy a Varsói Szerződés felszámolásával létrejött geopolitikai vákuumot a nyugati hatalmak fogják betölteni.

(2) A tagköztársaságok kiválásával Moszkva több, geostratégiai szempontból kulcsfontosságú régiótól elszigetelődött. A rigai, tallinni és klaipedai kikötők elvesztésével az orosz Balti Flotta mozgásteret beszűkült, erőkitvétési képessége csökkent⁴, ezzel összefüggésben a flotta immár egyetlen melegtengeri bázisának otthont adó, az orosz magterületől földrajzilag elkülönülő kalinyingrádi enklávét katonai szerepe felértékelődött. Még súlyosabb csapást jelentett Moszkva számára Ukrajna kiválása, a keleti ukrán térségek ipari potenciálja, az ország (1991-ben) 52 milliós népessége, valamint földrajzi elhelyezkedése okán. Utóbbi kapcsán két geopolitikai tényezőt érdemes kihangsúlyozni. Egyrészt, az ukrán kiválással megszűnt Oroszország közvetlen összeköttetése a középkeleti és délkelet-európai térséggel. Másrészt, Ukrajna déli területeinek elvesztésével Oroszország visszaszorult a Fekete-tenger térségében, ami a szevasztopoli szovjet haditengerészeti bázis⁵ miatt elsősorban katonai szempontból bírt jelentőséggel. A Krim-félsziget, valamint a fekete- és balti-tengeri partvidék részleges elvesztésének súlyát az angolszász geopolitikai iskola atyjaként számoltartott Halford Mackinder 1904-es tézise teszi érthetőbbé, ami az eurázsiai magterületet uraló mindenkori hatalom legfőbb stratégiai kihívásaként a melegtengerektől való elszigeteltségét azonosítja.⁶ A mackinderi gondolatokra erőteljesen építő Brzezinski Ukrajna helyzetét olyannyira meghatározónak ítélte, hogy Oroszország birodalmi kilátásait az orosz–ukrán kapcsolatok alakulásától tette függővé: *„Egy Ukrajna fölött továbbra is ellenőrzést gyakorló Oroszország (...) megpróbálhatja egy olyan, a saját erejében bízó eurázsiai birodalom vezetője lenni, amely az egykori Szovjetunió teljes – nem szlávok lakta – déli és délkeleti részén uralkodhatna. Ukrajna (...) nélkül azonban Moszkva bármely kísérlete az eurázsiai birodalom újbóli felépítésére valószínűleg teljes elszigetelődéshez vezetne.”*⁷

(3) Az adminisztratív és etnokulturális határok közötti diszharmonia okán a föderáció tagköztársaságokra való felbomlása potenciális konfliktusok egész sorát generálta a posztszovjet periférián. A probléma gyökere – amint arra Rogers Brubaker szociológus rámutatott – a Szovjetunió ellentmondásoktól terhelt közigazgatási rendszere volt, amely a nemzeti hovatartozás két, egymással nem összeegyeztethető típusát intézményesítette. Az etnoterritoriális föderalizmus szovjet rendszere az állam területét horizontálisan ötvenhárom földrajzi egységre⁸ osztotta fel, ezek vertikálisan négy, különböző autonómiával bíró közigazgatási szinthez tartoztak. A hierarchia csúcán a szovjet terület egészét lefedő tagköztársaságok álltak, melyek mindegyike az adott köztársaságon belül domináns népcsoport nevét viselte. Ez a területi alapú struktúra a személyi elvű nemzetiség rendszerével egészült ki, ami a szovjet lakosságot származási, illetve nyelvi alapon klasszifikálta, és sorolta kölcsönösen kizárólagos etnokulturális csoportokba⁹. Brubaker központi megállapítása, hogy a nemzeti mivolt e két egymástól eltérő, de egyaránt kodifikált definíciója *„sem jogilag, sem térbelileg, sem konceptuálisan nem vágott egybe. (...) ...a nagy és jórészt államilag támogatott migrációk, néhány, a népességösszetétel szempontjából önkényesen meghúzott határ, és annak lehetetlensége, hogy a népességösszetétel vonatkozásában »tisztá« határvonalakat húzzanak történelmi okokból vegyes lakosságú környezetekben (...) együttesen azt eredményezték, hogy a nemzeti területek határa és a nemzetiségek területi eloszlása korántsem esett egybe.”*¹⁰ A politikai földrajzi és a geokulturális határok illetően ellentmondása által termelt feszültség a szovjet uralom fennállása alatt látens maradt, a föderáció felbomlásakor azonban geopolitikai

konfliktusok formájában tört felszínre a posztszovjet tér számos pontján. A konfliktusok intenzitása és az egyes régiók etnikulturális heterogenitása közötti nyilvánvaló korreláció okán a legfőbb feszültséggóc a Kaukázusban alakult ki: az 1980-as évek végétől kibontakozó szeparatista törekvések nyomán Oroszország (csecsen szeparatizmus), Grúzia (Dél-Oszétia, Abházia és Adzsaria de facto függetlenedése) és Azerbajdzsán (a hegyi-karabahi régió de facto kiválása) területi integritása is sérült.¹¹ Moszkva számára ugyanakkor nem csupán saját területi egységének megbomlása és a posztszovjet periféria destabilizálódása jelentett kihívást: a Szovjetunió szétesésekor közel 25 millió, magát orosznek valló ember élt Oroszország határain kívül, akik így újonnan függetlenné vált, „idegen” nemzetállamok fennhatósága alá kerültek. Utóbbiak – különösen a balti országok és Ukrajna – saját területi integritásukat fenyegető veszélyforrásként azonosították a földrajzilag koncentrált orosz közösségeket¹², ami egyrészt megerősítette utóbbiak nemzeti öntudatát, másrészt feszültséget generált Oroszország és az orosz kisebbségekkel szemben kirekesztő politikát vagy asszimilációs kényszert alkalmazó posztszovjet perifériaállamok között.¹³

(4) A Szovjetunió felbomlásával és Oroszország meggyengülésével kialakult geopolitikai vákuumot több regionális és transznacionális szereplő igyekezett betölteni, melynek eredményeként a belső-eurázsiai peremvidék kiterjedt geoökonómiai rivalizálás célterületévé vált. A nyugati olajvállalatok és az olyan feltörekvő hatalmak, mint Törökország, Irán és Kína, elsősorban az energiaforrásokban gazdag Kaszpi-tengeri és közép-ázsiai térségekben növelték aktivitásukat, így kérdésessé vált, hogy Moszkva milyen mértékben, illetve meddig képes kihasználni az orosz magterület és a posztszovjet periféria közötti aszimmetrikus gazdasági függőséget, valamint képes lesz-e fenntartani az eurázsiai energiaáramlások ellenőrzését¹⁴. Az 1980-as évek végétől kibontakozó folyamatoknak ugyanakkor nem csupán a gazdasági, hanem a demográfiai és kulturális aspektusai is egyre hangsúlyosabb szerepet játszottak. Bár Oroszország és Kína az Egyesült Államok hatalmának ellensúlyozása érdekében fokozták az együttműködésüket, Moszkva számára felettébb aggasztó tényezővé vált a Szibériába bevándorló kínaiak számainak dinamikus emelkedése. Szintén kihívást jelentett Oroszország szempontjából az iszlám civilizációs identitás megerősödése a közel-keleti, kaukázusi és közép-ázsiai régiókban¹⁵, ami azt követően vált közvetlen fenyegetéssé, hogy az 1990-es évtized közepén a csecsen nacionalizmus iszlám fundamentalizmussal párosult.¹⁶

(5) Végül, de nem utolsósorban a szovjet összeomlás Moszkva számára rendkívül fájdalmas következménye volt Oroszország geopolitikai státuszának hirtelen leértékelődése: a befolyási övezet felbomlása és a birodalom széthullása egyben a szuperhatalmi státusz elvesztését is jelentette, azaz hiteltelenné vált a Washington és Moszkva közötti hatalmi paritást feltételező geopolitikai narratíva. Oroszország ugyan továbbra is jelentős nukleáris arzenállal rendelkezett és az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja lett (maradt), ezzel egyidejűleg azonban gazdasági teljesítménye és nemzetközi befolyása drasztikusan csökkent, a nyugati pénzügyi szervezetektől való függése extrém mértékűvé vált, katonai erőikivétési képessége megcsappant, belső stabilitása pedig megropant. Ennek fényében sokan nemcsak szuperhatalmi, de nagyhatalmi státuszát is megkérdőjelezték, és nem tekintették többnek harmadik világbéli regionális hatalomnál.¹⁷

Az előbbieken tárgyalt kihívások egyidejű felbukkanása újult erővel hozta felszínre az orosz történelem sajátos paradoxonjaként értelmezhető mély szakadékat az ország hatalmas földrajzi kiterjedése¹⁸, óriási erőforráskészlete, gazdag kultúrája és tiszteletet parancsoló katonai ereje, valamint gazdaságának korlátozott teljesítménye, intézményi struktúrájának fejletlensége és társadalmának gyenge önszervező képessége

között.¹⁹ Az erő és a gyengeség ötvözte a politikai legitimitáció sajátos koncepcióját eredményezte: míg a reneszánsz Európa saját klasszikus humanista múltját felfedezve az individualizmus és a szabadság új eszméit dolgozta ki, addig a cári Oroszország a megváltás kulcsát a vallásos hitben gyökerező erkölcsi tartással, és az isteni akaratot megtestesítő uralkodó mindenre kiterjedő teljhatalmával azonosította.²⁰ Ez az összetett és ellentmondásos történelmi örökség a Szovjetunió felbomlását követően annak a kérdésnek a formájában köszönt vissza, hogy az új politikai elit miként viszonyuljon a birodalmi múlthoz, illetve milyen külpolitikai és modernizációs narratívák mentén határozza meg Oroszország helyét és szerepét az új világrendben.

(*A nyugatos irányzat kudarca*) Az 1990-es évek elején a nyugati liberális értelmiségiek körében uralkodó felfogás szerint a hidegháború lezárultával a világ jelentős része azért, hogy sikeresen maga mögött hagyta az ideológiai összecsapásokat és a nagyhatalmi rivalizálást, belépett a „történelem utáni” korba. Az elmélet legismertebb képviselője, Francis Fukuyama amerikai filozófus 1992-ben deklarálta, hogy „*a parancsuralom és a szocialista tervgazdaság kettős csődje folytán egyetlen olyan ideológia maradt a porondon, amely egyetemes érvényre tarthat számot: a liberális demokrácia, az egyéni szabadság és a népfelség tana.*”²¹ Ezt az állítást a posztoszocialista térség vonatkozásában a következőképpen konkretizálta: „*...a Kelet-Európában és a Szovjetunióban folyó nemzeti vagy már inkább nacionalista küzdelmek átmeneti jellegűek. (...) ...annak az új és (...) demokratikusabb rendnek a világra jöttét kísérik, amely az összeomlott kommunista birodalmakat felváltja ebben a térségben. Okunk van feltételezni, hogy azoknak az új nemzetállamoknak, amelyek ebből a folyamatból kikerülnek, jó része liberális demokrácia lesz, és hogy nacionalizmusuk (...) idővel megéri, és ugyanúgy »törökösödik«²², mint Nyugat-Európában.*”²³ Az évtized első három évében úgy tűnt, az oroszországi változások Fukuyama diagnózisát igazolják: a Szovjetunió felbomlását követően a hatalmat megszerző (vagy inkább megtartó) „nyugatosok” Borisz Jelcin elnök (1991–1999), Jegor Gajdar pénzügyminiszter (1991–1992) és miniszterelnök (1992), valamint Andrei Kozjrev külügyminiszter (1990–1996) vezényletével megkezdték a nyugati politikai és gazdasági minták átvételét.

Az új politikai elit alapvetése volt, hogy az orosz állam számára a legfőbb fenyegetést saját elmaradottsága jelenti, ezért háttérbe kell fordítania imperialista múltjának, és a határok revíziójára, illetve a korábbi befolyási övezetek visszaállítására irányuló ambíciók helyett a belső reformokra, valamint kül- és biztonságpolitikája újradefiniálására kell törekednie.²⁴ Ezt a felfogást tükrözte például Jelcin 1992. júniusi beszéde az amerikai kongresszus előtt, amelyben az elnök az országa előtt álló történelmi küldetést foglalta össze: „*Folytatnunk kell a példátlan reformokat a piaci infrastruktúrától hét évtizeden keresztül megfosztott gazdaságban, le kell fektetnünk a demokrácia alapjait és vissza kell állítanunk a jogállamiságot abban az országban, amit sok éven át megfertőzött a politikai viszály és a politikai elnyomás. (...) Oroszország egyszer és mindenkorra szakított a külpolitikai kettős mércével. Eltökélték vagyunk abban, hogy nem hazudunk többé, sem a partnereinknek, sem Oroszországnak, sem az amerikai vagy bármely más népnek.*”²⁵ A múlttal való leszámolás gazdasági szempontból az 1980-as évektől már külföldi hitelekkel életben tartott államszocialista berendezkedés szinte teljeskörű felszámolását, és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való áttérést, ezáltal a globális gazdasági integrációba való bekapcsolódást jelentette.²⁶ A cél megvalósítása érdekében a gajdari „sokkterápia” keretében kezdődött meg a gazdaságirányítás és a vagyonszerkezet radikális átalakítása a washingtoni konszenzus²⁷ neoliberais programpontjainak megfelelően. A gazdasági

átszervezés – elsősorban gyorsasága és ellenőrizetlensége okán – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: az évtized égését végigkísérő gazdasági válságot okozott, és az orosz nép döntő része számára pusztító szociális következményekkel járt. A köztulajdon „elárverezése” a középosztály megképződése helyett az állami javak korrumpitált kizajátításához, ezáltal egy rendkívül szűk, óriási tőkét felhalmozó, és meghatározó politikai befolyásra szert tevő oligarchacsoport létrejöttéhez vezetett. Ezzel párhuzamosan a munkahelyek tömeges megszűnése, valamint az árliberalizáció által kiváltott hiperinfláció a társadalom széles rétegének hirtelen, drasztikus mértékű elszegényedését eredményezte²⁸, melynek politikai hatása az 1993-as parlamenti választáson, a nacionalista és kommunista pártok előretörése²⁹ képében csapódott le.

A birodalmi örökség meghaladásának másik fontos eleme az új orosz külpolitika hivatalos narratívája volt az 1990-es évek elején, ami az ország alapvető nemzeti érdekeként a nyugati hatalmakkal való, kölcsönös bizalmon és egyenlőségen alapuló partneri viszonyrendszer kialakítását, valamint az euroatlanti politikai, gazdasági és biztonsági integrációkhoz (EU, NATO, IMF, G-7) való mielőbbi csatlakozást azonosította.³⁰ 1993 és 1994 fordulójára azonban az orosz politikai elit kénytelen volt szembenézni azzal, hogy az Oroszország nyugati identitását hangsúlyozó diskurzus nem képes felülírni a kelet-európai államok történelmi sérelmekben gyökerező bizalmatlanságát, és nem képes adekvát válaszokat adni az olyan geopolitikai kihívásokra, mint a határon túli orosz közösségek helyzete; a NATO Oroszországot kizáró keleti terjeszkedésének lehetősége és ezzel összefüggésben az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) súlytalansága³¹; a délszláv válság³²; vagy a posztszovjet periféria destabilizálódása.³³ Az orosz elit geopolitikai percepcióváltozását Kozyrev politikai kommunikációja szemlélteti. A külügyminiszter 1993. februári, Oroszország és a NATO viszonyát elemző írásában még viszonylag optimista jövőképet vázol: *„A Nyugattal való szövetségünk koncepciójában nincs helye a konfrontációnak, mivel nem létezik többé ellenség. A jelenlegi körülmények között egy ilyen szövetség a lehető legkedvezőbb fórum az orosz érdekek védelméhez. (...) Oroszország a NATO-val való együttműködést hatékony mechanizmusnak tekinti Európa megosztottságának leküzdésére és a kölcsönös alkalmazkodásra az egész kontinensen. (...) A közjövőben az EBESZ-nek a politikai párbeszéd fórumából egy olyan szervezetté kell átalakulnia, amely garantálja a biztonságot, a stabilitást és az együttműködés fejlesztését az európai térben.”*³⁴ Jóval kevésbé volt optimista hangvételű a külügyminiszter 1994 tavaszán, a Foreign Affairs hasábjain megjelent írása, amely az együttműködés szüksége mellett már az Egyesült Államok globális dominanciájának elutasítását, valamint Oroszország nagyhatalmi státuszát és regionális törekvéseit is prioritásként kezelte: *„Egy dolog kellően világos: a 21. századi világrend nem Pax Americana, vagy az unipoláris vagy bipoláris dominancia bármely más változata lesz. (...) Oroszország, bár az átmenet nehézségeinek időszakát éli, megőrzi egy nagyhatalom eredendő jellegzetességeit. (...) Az atlanti szövetség azért jött létre, hogy feltartóztassa a kommunista terjeszkedést. Legyen akármilyen hatékony is, ez a szervezet most alkalmatlan, egyszerűen azért, mert a NATO-nak már nincs katonai ellensége, és Oroszország nem NATO-tag. (...) Mi a baj azzal, hogy Oroszország célként hirdeti meg a posztszovjet tér önkéntességen és egyenlőségen alapuló, elsősorban gazdasági újraegyesítését?”*³⁵

(A realista diskurzus és a Primakov-doktrína) A Kozyrev kommunikációjában érzékelhető változás az orosz külpolitikai gondolkodás átalakulását jelezte, ami 1996 januárjában a titkosszolgálat igazgatójának, Yevgeny Primakovnak a külügyminiszteri kinevezésével vált egyértelművé. Az új geostratégiai szemlélet a „közel-külföld” és a

„nagyhatalmiság” fogalmakkal került kifejezésre, elméleti alapját pedig a nemzetközi kapcsolatok realista iskolájához, valamint a klasszikus geopolitikai irányzathoz kötődő dogmák – zéró-összegű játszma, befolyási övezet és erőegyensúly – alkották.³⁶

Bár elnöksége elején Borisz Jelcin még nem viszonyult ellenségesen a NATO potenciális bővüléséhez, 1993 szeptemberében Moszkva hivatalos álláspontja markánsan megváltozott, és egészen 1997-ig³⁷ az orosz külpolitika központi elemét képezte az euroatlanti szövetség keleti irányú terjeszkedésének megakadályozása.³⁸ A szervezet tagjai 1994-ben deklarálták, hogy támogatják „a NATO kiterjesztését a tőlünk keletre eső demokratikus államokra, egy olyan evolúciós folyamat részeként, ami Európa egészének politikai és biztonsági fejleményeit figyelembe veszi.”³⁹ Az Oroszországot is magába foglaló, „Vlagyivosztoktól Vancouverig terjedő” biztonsági struktúrához fűződő reményeit veszített moszkvai elit azonban a szövetség orosz határokhoz való közeledését nem az európai kollektív biztonság kiterjesztéseként, hanem egy olyan geopolitikai projektként értelmezte, melynek célja az amerikai befolyás kelet-európai megszilárdítása, ezáltal Oroszország elszigetelése.⁴⁰ Moszkva tehát a kelet-közép-európai térség geopolitikai hovatartozásához zéró összegű logikával viszonyult, azaz a NATO keleti irányú bővülését saját biztonságának csökkenésével azonosította⁴¹. Mindez ahhoz a történelmi traumákban – például Napóleon 1812-es hadjárata vagy az 1941-es Barbarossa-hadművelet – gyökerező geopolitikai percepcióhoz kapcsolódik, amely szerint az Urál hegylánctól nyugatra eső, földrajzi kitettsége okán sebezhető orosz terület biztonsága egy kelet-közép-európai „ütközőzóna” fenntartásával garantálható.⁴² Az értelmezés, miszerint a NATO terjeszkedése Oroszország ellen irányul, nem volt alaptalan: több nyugati politikus és elemző nyíltan vállalta azt a meggyőződését, hogy az euroatlanti világ azért nem fogadhatja el a kelet-közép-európai térség katonai értelemben vett semlegességét, mert azt a jövőben újfent megerősödő, revizionista Oroszország saját érdekei mentén kihasználná. Ezt az álláspontot képviselte többek között George F. Will politikai kommentátor a Washington Post hasábjain, 1996-ban: „Ezeknek a demokráciáknak [a volt szovjet érdekszférához tartozó kelet-közép-európai országoknak] azonban van okuk tartani az orosz revansizmustól, amely az óriási katonai fölényrel megtámogatott diplomáciai megfélemlítésben ölt testet. (...) Az expanzionizmus bele van kódolva az orosz nemzeti génállományba. (...) ...nincs még egy olyan ország, amely oly könnyörtelenül terjeszkedett és oly makacsul ragaszkodott a hódításaihoz, mint Oroszország. (...) Ami a NATO-val bővülne, az Közép-Európa kilátásai két törékeny dologra, az elrettentésre és a demokráciára nézve.”⁴³ Egyes elemzők ugyanakkor arra próbálták meg (sikertelenül) felhívni a figyelmet, hogy éppen a NATO keleti terjeszkedése lehet az, ami „önbeteljesítő jóslatként” élesíti újjá az orosz imperializmust. A hidegháborús feltartóztatási politika szellemi atyjának tartott George F. Kennan például 1997-ben az amerikai politika legsúlyosabb hibájának nevezte a szövetség bővítését, mivel az „várhatóan feltűzeli az orosz közvélemény nacionalista, nyugatellenes és militarista tendenciáit; káros hatással lehet az orosz demokrácia fejlődésére; visszaállíthatja a Kelet–Nyugat kapcsolatokat hidegháborús hangulatát, és számunkra kedvezőtlen irányba terelheti az orosz külpolitikát.”⁴⁴

Az új külpolitikai diskurzus második, 1993-tól egyre hangsúlyosabbá váló eleme az a gondolat volt, miszerint a „közel-külföld”, azaz a posztszovjet periféria az orosz állam természetes és kizárólagos befolyási övezete, ezért Moszkva nem tűrheti el a külső szereplők gazdasági, politikai vagy katonai behatolási kísérleteit⁴⁵.⁴⁶ A narratíva szerint Oroszország regionális hegemoniáját történelmi és kulturális öröksége, földrajzi kiterjedése, katonai ereje és válságkezelő képessége, a gazdasági-kereskedelmi függőségek Oroszország-centrikus hálózata, valamint a határon túli orosz közösségek

védelve indokolja.⁴⁷ Az említett tényezőkre hivatkozva, és a térség feletti geopolitikai és geoökonómiai ellenőrzés fenntartása, illetve visszaállítása érdekében Moszkva igyekezett erősíteni a gazdasági integráció szintjét, több helyi válságba (például Moldovában, Grúziában és Tádzsikisztánban) avatkozott be és huszonnyolc katonai bázist tartott meg az újonnan létrejött államok területén.⁴⁸ Az orosz elit tehát formálisan elismerte ugyan a volt tagköztestársaságok politikai függetlenségét, a gyakorlatban azonban a korlátozott szuverenitás koncepcióját alkalmazta velük szemben, ami a szovjet stratégiai perspektívához való részleges visszatérésként értelmezhető. A szovjet birodalom hatalmi térfelfogása három koncentrikus kör formájában ábrázolható. A külső gyűrűhöz olyan, harmadik világbéli kliensállamok tartoztak, mint Kuba, Szíria, Etiópia és Vietnám. Esetükben a szovjet befolyás közvetett és korlátozott volt, ugyanakkor fontos szerepet játszottak a Szovjetunió globális stratégiájában. A középső körhöz a Varsói Szerződés tagállamai tartoztak, amelyek Moszkva közvetett, de erőteljes ellenőrzése alatt álltak. Az elv, miszerint a szovjet tömb katonai eszközökkel fog fellépni a külső (azaz nyugati) befolyás alá került tagok „szuverenitásának” visszaállítása érdekében, narratív szinten a Brezsnyev-doktrínában, a gyakorlatban pedig a magyarországi és csehszlovákiai intervenciókban öltött testet. A harmadik, belső geopolitikai gyűrűt a szovjet tagköztestársaságok alkották, melyek a Kreml közvetlen fennhatósága alá tartoztak, azaz formálisan sem voltak szuverének.⁴⁹ A Szovjetunió felbomlása után nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak nincs kapacitása globális szövetségi rendszer működtetéséhez, ezért nem fektetett hangsúlyt a korábbi kliensállamokkal való kapcsolataira. Ahogy korábban kifejtettem, az orosz vezetés hevesen tiltakozott a kelet-közép-európai államok NATO-csatlakozása ellen, a szükséges érdekérvényesítő képesség hiányában azonban kénytelen volt beletörődni, hogy a korábbi szovjet ütközőzóna a nyugati szövetség része lesz. Mindez Moszkva szempontjából még inkább felértékelte a „közel-külföld” geopolitikai jelentőségét: az évtized közepétől a Kreml a térség feletti közvetett ellenőrzés fenntartását Oroszország biztonságának és nagyhatalmi státuszának alapvető feltételékként azonosította, ezáltal a brezsnyevi szuverenitás-konceptió alkalmazási területét Kelet-Közép-Európáról a posztszovjet perifériára helyezte át.

A realista diskurzus harmadik összetevője a nagyhatalmak közötti erőegyensúlyon alapuló többpólusú világrend narratívája volt. Miután világossá vált, hogy a Kozyrev által szorgalmazott, Washington és Moszkva egyenlőségen és bizalmon alapuló stratégiai partnerségének nincs realitása, a Primakov által tematizált új gondolkodás központi elemévé vált az elképzelés, miszerint Oroszország akkor képes ellensúlyozni az Egyesült Államok túlhatalmát, ha diverzifikálja a külpolitikáját⁵⁰, és fokozza az együttműködését olyan feltörekvő államokkal, mint Kína, India és Irán.⁵¹ Ezt a külpolitikai irányvonalat a nemzetközi jog primátusát hangsúlyozó politikai kommunikáció egészítette ki: az orosz állam „nyers” érdekérvényesítő képességének megcsappanása felértékelte Moszkva számára a nagyhatalmiság egy attribútumának tekinthető ENSZ BT-tagságot, és arra ösztönözte az orosz elitet, hogy a multilateralizmus, a konszenzuális döntéshozatal, a be nem avatkozás, valamint a szuverenitás fogalmaival⁵² kínáljon alternatív narratívát az amerikai „világcsendőr” által dominált unipoláris rend ellenében.⁵³ Ennek a felfogásnak a hivatalos deklarációjaként értelmezhető Oroszország és Kína 1997-es, az ENSZ főtítkárához címzett közös nyilatkozata, amelyben egy nemzetközi jog által szabályozott, többpólusú világrend mellett foglalnak állást: *„Egy békés, stabil, igazságos és racionális új nemzetközi politikai és gazdasági rend létrehozása napjaink sürgető szükségévé és a történelmi fejlődés parancsává válik. A Felek támogatják, hogy a szuverenitás és a területi integritás iránti kölcsönös tisztelet, egymás meg nem támadásának elve, egymás*

*belügyeibe való be nem avatkozás elve, az egyenlőség és a kölcsönös előnyök, a békés együttélés és a nemzetközi jog egyéb, egyetemesen elfogadott elvei váljanak az államközi kapcsolatok alapvető normáivá és az új nemzetközi rend alapjává.*⁵⁴

A befolyási övezet és a nemzetközi jog egymással összeférhetetlen fogalmainak egyidejű alkalmazása a realista diskurzus sajátos kettősségét eredményezte: míg a posztszovjet periféria vonatkozásában Moszkva biztonsági szempontokra, történelmi felelősségére vagy a határon túli orosz közösségek védelmére hivatkozva fenntartotta magának a jogot az intervencióra; addig a régió túl nemzetközi ügyekben éppen a területi szuverenitás sérthetlenségére és a be nem avatkozás elvére hivatkozva ítélte el az egyoldalú nyugati lépéseket. Az extraterritoriális fennhatósággal rendelkező nagyhatalmak közötti – az ENSZ BT formájában intézményesített – erőegyensúly koncepciója feltűnő hasonlóságot mutat az 1814–1815-ös bécsi kongresszuson kidolgozott európai hatalmi struktúrával. A bécsi rendszernek három fő tartópillére volt: (1) Nagy-Britannia, Ausztria, Poroszország és Oroszország négyhatalmi egyezménye, melynek értelmében, ha egyikük a területi egyensúly felborítására törne, a többiek egymással összefogva állítják helyre a rendszer stabilitását. (2) Az I. Sándor orosz cár által javasolt Szent Szövetség, ami az európai országokon belüli status quo megdöntésére irányuló forradalmi kísérleteket hivatott elhárítani. (3) A nagyhatalmak kormányfőinek rendszeres diplomáciai találkozóit, ahol meghatározták a közös célokat, illetve a kialakult válsághelyzetek kezelésének módját.⁵⁵ A primakovi diskurzus egy hasonló mechanizmusok által működtetett multipoláris struktúrát álmódott meg, melyben Oroszország „saját” régióján belül szabad kezét kap, a globális rendet érintő ügyekben pedig a többi nagyhatalommal együtt, konszenzuális alapon hoz döntéseket.

(Konklúzió) A nyugatos irányzat kudarca és az orosz külpolitika „realista fordulata” nem hagynak kétséget afelől, hogy Oroszország vonatkozásában Fukuyama tézise a történelem végéről elhamarkodottnak bizonyult. Az elképzelés, miszerint a nyugati intézményi struktúra és politikai-gazdasági mechanizmusok lemásolásával Oroszország néhány év leforgása alatt „nyugativá” válhat, nem vett tudomást az orosz politikai kultúra, gondolkodásmód és mentalitás történelemben gyökerező sajátosságairól, így az ambiciózus és idealista kísérlet rövid időn belül kudarcba fulladt. A gazdasági rendszer és a vagyonszerkezet radikális átalakítása a középosztály megképződése helyett a társadalom széles rétegeinek elszegényedését eredményezte. Ezzel egyidejűleg az orosz integrációs törekvések beleütköztek a nyugati államok részben történelemben gyökerező, részben stratégiai megfontolások által motivált bizalmatlanságába, amely elsősorban a NATO keleti irányú bővítésében öltött testet. Mindezek fényében nem meglepő, hogy az orosz külpolitika hivatalos iránya már 1993-tól megváltozott, a Nyugathoz mindenáron való aszimuláció dogmáját fokozatosan egy új diskurzus vette át, amely az orosz állam szerepét a „nagyhatalmóság” és a „közel-külföld” fogalmai mentén határozta meg. A moszkvai elit külpolitikai gondolkodásának ilyen megváltozása a „történelem vége” tézissel élesen szembehelyezkedő angol filozófus, John Gray 1993-as helyzetértékelését igazolja, melyben a szerző a nyugati értékek egyetemessé válása helyett a történelmi partikularizmusok újbóli megerősödését prognosztizálta: „...a Homo Szovjetikusz kinevelésére hivatott univerzalista intézmények lebontásával a posztszovjet népek nem a jogvédő és a globális kereskedő nyugati önképeit tették magukévá. Ehelyett a szovjet idők előtti etikai és vallási partikularizmusokhoz tértek vissza – olyan sajátos kulturális tradíciókhoz, melyek (...) aligha feleltethetők meg a nyugati liberális demokráciának. (...) Ami már most zajlik Kelet-Európa egyes részein, és éppen kibontakozóban van a néhai Szovjetunió

*számos területén és az Orosz Föderációban, az nyilvánvalóan nem a történelem vége, hanem sokkal inkább annak folytatása, tudatosan tradicionalista irányvonalak – etnikai és vallási konfliktusok, irredentista követelések, stratégiai kalkulációk és titkos diplomáciai alkuk – mentén.*⁷⁵⁶

JEGYZETEK

- 1 Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi Program ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7649-9643>.
- 2 Sz. Bíró Zoltán (2014): Oroszország és a poszt-szovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.) Nemzet és Biztonság, 2014/3. szám, 41–54.
- 3 NBC News (2005): Putin: Soviet collapse a 'genuine tragedy'. Elérve: 2020. 12. 12.
- 4 Brzezinski, Zbigniew (2017): A nagy sakktabla, Antall József Tudásközpont, Budapest.
- 5 A konfliktus eskalációjának elkerülése végett a két állam vezetői – Leonyid Kucsma ukrán és Borisz Jelcin orosz elnök – a fekete-tengeri szovjet flotta felosztása mellett döntött. Az egyezség értelmében 1995-ben a hadihajóállomány 18%-a került ukrán fennhatóság alá. A szevasztopoli bázis kérdése két évvel később szintén államközi egyezmény formájában rendeződött, amely 20 évre, 2017-ig legitímálta a szevasztopoli orosz katonai jelenlétet.
- 6 Mackinder, Halford J. (1999): A földrajz mint a történelem kulcsa. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt: Geopolitikai szöveggyűjtemény, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest.
- 7 Brzezinski, 2017: 134.
- 8 Felbomlását megelőzően a Szovjetunió 15 tagköztársaságból, húsz autonóm köztársaságból, nyolc autonóm területből (oblaszty), és tíz autonóm körzetből (okrúg) állt.
- 9 Felbomlását megelőzően a Szovjetunió lakossága több mint száz népcsoportból állt, ezek közül huszonkettő létszáma haladta meg az egymilliót.
- 10 Brubaker, Rogers (2006): Nacionalizmus új kerektek között. L'Harmattan, Budapest. 41.
- 11 Cohen, Saul Bernard (2015): Geopolitics The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield, Lanham.
- 12 Azt, hogy ez a feltételezés nem volt alaptalan a nemzetközi jog értelmében Moldovához tartozó, döntően oroszok által lakott Dnyeszter-menti Köztársaság 1992-es de facto függetlenedése bizonyította be.
- 13 Brubaker, 2006.
- 14 Törökország és Azerbajdzsán például 1993-ban egyezett meg a Bakut és Ceyhant összekötő kőolajvezeték megvalósításáról, ami rámutatott arra, hogy Ankara aktívan törekszik a Dél-Kaukázusban létrejött hatalmi vákuum geoökonómiai kihasználására.
- 15 Huntington, Samuel P. (2015): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- 16 Wilhelmsen, Julie (2005): Between a Rock and a Hard Place: The Islamisation of the Chechen Separatist Movement. Europe-Asia Studies Vol. 57, No. 1, January 2005, 35–59.
- 17 Brzezinski, 2017.
- 18 A cári Oroszország a Romanov-dinasztia 1613-as megalapítása és a birodalom 1917-es összeomlása közötti időszakban szinte végig expanziós politikát folytatott.
- 19 Gyurgyák János (2018): Európa alkonya? Osiris Kiadó, Budapest.
- 20 Kissinger, Henry (2015): Világrend. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- 21 Fukuyama, Francis (1994): A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest. 91.
- 22 „Törökösödés” alatt Fukuyama azt a politikai-társadalmi folyamatot érti, amely során a revizionista és etnokulturális nacionalizmus helyét az állam határaihoz igazodó, területi alapú nacionalizmus veszi át.
- 23 Uo. 464.
- 24 Smith, Graham (1999): The Masks of Proteus: Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism. Transactions of the Institute of British Geographers Vol. 24, No. 4, pp. 481–494.
- 25 The New York Times (1992): Summit in Washington; Excerpts From Yeltsin's Speech: 'There Will Be No More Lies'.
- 26 Sachs, Jeffrey (1995): Mi is az a „soktérápia”? Magyar Szemle. Új folyam IV. 7. szám.
- 27 Az 1989-es washingtoni konszenzus a washingtoni székhelyű amerikai pénzügyi intézmények által a súlyos gazdasági problémákkal küzdő latin-amerikai államok számára javasolt fejlesztési modell volt, amely általános értelemben a neoliberalis gazdaságpolitika manifesztumának tekinthető. A dokumentumban felsorolt alapelvek a következők: fiskális fegyelem; a közkiadások prioritásainak átcsoportosítása; adóreform; kamatlábak liberalizálása; versenyképes devizaárfolyam; kereskedelmi liberalizáció; közvetlen tőkeberuházások liberalizációja; privatizáció; dereguláció; tulajdonjogok garانتálása.

- 28 Kemény László (2017): A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig. Russica Pannonicana, Budapest.
- 29 A Vlagyimir Zsirinovszkij által vezetett, nacionalista-populista Oroszország Liberális Demokrata Pártja csaknem 23, a Gennagyij Zjuganov vezette Kommunista Párt pedig több mint 12%-ot szerzett az 1993-as választáson.
- 30 Tsygankov Andrei P. (2007): Finding a Civilisational Idea: "West," Eurasia," and "Euro-East" in Russia's Foreign Policy, *Geopolitics*, 12:3, 375–399.
- 31 Az orosz politikai vezetők az 1990-es évek során több alkalommal kifejtették abbéli reményüket, hogy a NATO szerepét fokozatosan átveszi majd egy Vlagyivosztoktól Vancouverig terjedő biztonsági struktúra, amelyben Oroszország egyenrangú partnere az Egyesült Államoknak és Nyugat-Európának. A leggyakrabban elhangzó érvelés szerint e struktúra intézményi kerete az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet lehetett volna.
- 32 A boszniai háborúban a NATO 1993 tavaszától, a repüléstilalmi övezet kikényszerítésére felhatalmazást adó ENSZ BT határozat elfogadását követően fokozta katonai szerepvállalását. Ennek eredményeként a szembenálló felek amerikai közvetítéssel 1995 novemberében aláírták a daytoni egyezményt, amit a NATO békefenntartó műveletei követtek. Utóbbiakban az orosz erők NATO-parancsnokság alatt vettek részt, ami sok orosz számára Oroszország a másodrendűségét, illetve alávetettségét szimbolizálta.
- 33 Tsygankov, Andrei P. (1997): From International Institutionalism to Revolutionary Expansionism: The Foreign Policy Discourse of Contemporary Russia. *Mershon International Studies Review* Vol. 41, No. 2, pp. 247–268.
- 34 Kozyrev, Andrei (1993): The New Russia and the Atlantic Partnership. NATO On-line Library.
- 35 Kozyrev, Andrei (1994): The Lagging Partnership. *Foreign Affairs*.
- 36 Lo, Bobo (2002): Russian Foreign Policy in the Post-Soviet Era: Reality, Illusion and Mythmaking. Palgrave Macmillan, New York.
- 37 1997-re eldőlt, hogy három kelet-közép-európai állam, Magyarország, Lengyelország és Csehország csatlakozni fognak a NATO-hoz. Oroszország számára némi vigaszt jelentett, hogy a Közös Állandó Tanács felállításával egy Oroszország és a szövetség közötti intézményesített konzultatív mechanizmus jött létre. Az, hogy ez a mechanizmus csupán szimbolikus jellegű, Moszkva számára akkor vált világossá, amikor a NATO 1999-ben Oroszország tiltakozása ellenére, és az ENSZ BT felhatalmazása hiányában hajtott végre támadást Jugoszláviával szemben.
- 38 Sz. Bíró Zoltán (2014): Oroszország és a poszt-szovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (II.) *Nemzet és Biztonság*, 2014/4. szám, 37–55.
- 39 NATO (1994): Declaration of the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council („The Brussels Summit Declaration”).
- 40 Primakov, Yevgeny (2004): *Russian Crossroads. Toward the New Millennium*. Yale University Press. New haven & London.
- 41 Érdemes megjegyezni, hogy az orosz vezetés az Európai Unió keleti bővülését – a NATO-éval szemben – nem „biztonságiasította”, azaz nem tekintett rá fenyegetésként vagy stratégiai kihívásként. Ez jóval később, az ezredfordulót követő évtized végén változott meg.
- 42 Steil, Benn (2018): *Russia's Clash With the West Is About Geography, Not Ideology*. *Foreign Policy*.
- 43 Will, George F. (1996): *Eastward Ho – And Soon*. Washington Post.
- 44 Kennan, George F. (1997): *A Fateful Error*. The New York Times.
- 45 A közel-külföld-doktrína a James Monroe amerikai elnök által 1823-ban meghirdetett Monroe-elvvel állítható párhuzamba. Az „Amerika az amerikaiaké” szlogenként elhíresült külpolitikai doktrínával az USA deklarálta, hogy ellenséges lépésnek tekinti az amerikai kontinens országainak kolonizálására irányuló európai törekvéseket.
- 46 Toal, Gerard (2017): *Near Abroad: Putin, the West and the Contest for Ukraine and the Caucasus*. Oxford University Press, New York.
- 47 Lo, 2002.
- 48 Brzezinski, 2017.
- 49 Lo, 2002.
- 50 Annak ellenére, hogy az orosz geopolitikai gondolkodásnak és politikai kommunikációnak fontos elemévé vált a diverzifikáció gondolata, a gyakorlat szintjén az orosz külpolitika továbbra is elsősorban a Nyugat lépéseire reagált, az említett feltörekvő hatalmakkal való kapcsolatépítés másodlagos volt.
- 51 Tsygankov, 2007.
- 52 Moszkva ezzel a narratívával érvelve kritizálta például a NATO 1999-es, Szerbia elleni támadását, ami nélkülözötte az ENSZ BT felhatalmazását. Lo, 2002.
- 53 United Nations (1997): Letter dated 97/05/15 from the Permanent Representatives of China and the Russian Federation to the United Nations addressed to the Secretary-General.
- 55 Kissinger, 2015.
- 56 Gray, John (1993): *From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model*. *Social Philosophy and Policy*, Volume 10, Issue 2, Summer 1993, pp. 26–50. 27.